

WKREĆAMY SIĘ BEZPIECZNIE W ŻYCIE II

JANUSZ POPIS

Program nauczania edukacji dla bezpieczeństwa dla szkoły ponadpodstawowej

opracowany w ramach projektu

„Tworzenie programów nauczania oraz scenariuszy lekcji i zajęć wchodzących w skład zestawów narzędzi edukacyjnych wspierających proces kształcenia ogólnego w zakresie kompetencji kluczowych uczniów niezbędnych do poruszania się na rynku pracy”

dofinansowanego ze środków Funduszy Europejskich w ramach
Programu Operacyjnego Wiedza Edukacja Rozwój, 2.10 Wysoka jakość systemu oświaty

WARSZAWA 2019

Redakcja merytoryczna – Anna Kasperska-Gochna
Recenzja merytoryczna – Katarzyna Witkowska
Arkadiusz Wójcik
Katarzyna Szczepkowska-Szczeńniak
dr Beata Rola

Redakcja językowa i korekta – Editio

Projekt graficzny i projekt okładki – Editio

Skład i redakcja techniczna – Editio

Warszawa 2019
Ośrodek Rozwoju Edukacji
Aleje Ujazdowskie 28
00-478 Warszawa
www.ore.edu.pl

Publikacja jest rozpowszechniana na zasadach wolnej licencji Creative Commons – Użycie niekomercyjne 4.0 Polska (CC-BY-NC).
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/deed.pl>

SPIS TREŚCI

1. Wstęp	5
2. Założenia ogólne	7
3. Cele ogólne i szczegółowe	10
4. Treści nauczania – wymagania szczegółowe	11
5. Metody i formy pracy	28
6. Warunki i sposoby realizacji kształcenia	33
7. Sposoby sprawdzania osiągnięć uczniów	36
8. Ewaluacja programu	40
9. Bibliografia	43

1. WSTĘP

Program jest kontynuacją programu edukacji dla bezpieczeństwa „Bezpiecznie wręczamy się w życie” opracowanego dla II etapu edukacyjnego szkoły podstawowej.

W związku z powyższym uwzględnione w nim zostały założenia wskazane w programie dla klasy ósmej, a które są niezwykle ważne w kształceniu ustawicznym – zachowaniu zasad powtarzalności, dzięki którym młodzi ludzie wyrobią odpowiednie nawyki i będą potrafili zdobytą już wiedzę wykorzystać w sytuacji realnego zagrożenia.

Jest to założenie zgodne z warunkami i sposobami realizacji wskazanymi w podstawie programowej edukacji dla bezpieczeństwa dla III etapu edukacyjnego. Ponadto podyktowane jest tym, że uczniowie klasy pierwszej liceum są tylko o dwa miesiące starsi od uczniów kończących klasę ósmą. Różni ich natomiast to, że spotykają się w jednej klasie uczniowie z różnych szkół i środowisk. Z pewnością mają różną wiedzę i w różnym stopniu rozwinięte kompetencje kluczowe. Zasadnym zatem jest, aby nauczyciel zaczął swoją pracę z uczniami od diagnozy, która pozwoli mu rozpoznać wiedzę i umiejętności uczniów oraz pozwoli odpowiednio zaplanować pracę na rok szkolny.

Podstawa programowa edukacji dla bezpieczeństwa dla III etapu edukacyjnego jednoznacznie wskazuje, że bezpieczeństwo jest podstawową i niezmienną potrzebą człowieka, dlatego także na tym etapie kształcenia nadal należy kłaść znaczny nacisk na wzmożoną potrzebę ciągłego wzmacniania wśród młodych ludzi poczucia bezpieczeństwa, które może zostać osiągnięte tylko wówczas, gdy spełnione są cztery podstawowe warunki:

- zachodzi stan równowagi pomiędzy stabilnością i niestabilnością w sprawach istotnych życiowo,
- występuje korzystna proporcja między tym, co przewidywalne, a tym, czego przewidzieć nie możemy,
- nie zachodzą zmiany w osiągniętej stabilizacji życiowej oraz działalności zawodowej, niekorzystne dla istotnych interesów i planowanych zamierzeń (krótko- i długoterminowych) jednostki,
- „nie występuje kontrola i ingerencja zewnętrzna w sferze uznawanych wartości i działań prywatnych” (W. Kaczmarek, A. Wawrzusiszyn, J. Grzyb, *Podstawowe zagadnienia teorii i praktyki edukacji dla bezpieczeństwa*, Mazurski Ośrodek Doskonalenia Nauczycieli w Ełku, Ełk 2011, s. 5).

Program nauczania z edukacji dla bezpieczeństwa dla liceum ogólnokształcącego „Wręczamy się bezpiecznie w życie II” oparty jest na zapisach art. 5 Konstytucji RP, ustawie – Prawo oświatowe i Rozporządzeniach MEN – w sprawie podstawy programowej kształcenia ogólnego dla liceum ogólnokształcącego i w sprawie ramowych planów nauczania.

Program oparty jest o *Wytyczne do tworzenia programów nauczania i scenariuszy zajęć* (J. Borgensztajn, A. Karczewska-Gzik, M. Milewska, E. Witkowska, M. Malinowski, *Wytyczne do tworzenia programów nauczania i scenariuszy zajęć*, ORE, Warszawa 2018), które określają jego innowacyjność rozwiązań dydaktycznych i metodycznych, umożliwienie praktycznego i eksperymentalnego wykorzystania wiedzy nabytej przez uczniów w liceum, która pozwoli im kontynuować rozwijanie kompetencji kluczowych z uwzględnieniem ich specjalnych potrzeb edukacyjnych. Program jest zindywidualizowany pod względem metodycznym, zawiera interdyscyplinarne łączenie treści, elementy preorientacji zawodowej, wykorzystywanie narzędzi ICT oraz sposoby oceniania osiągnięć uczniów i ewaluację programu.

W związku ze spiralnym układem treści związanych z bezpieczeństwem program – tak jak już wspomniano – poszerza treści zawarte w programie opracowanym dla szkoły podstawowej.

W myśl zapisu Ustawy Prawo Oświatowe – art. 14 ust. 1 – że szkoła zapewnia uczniowi nauczanie w zakresie ramowych planów nauczania. Program przedmiotu edukacja dla bezpieczeństwa dla liceum ogólnokształcącego jest zgodny z tymi założeniami i zawiera podstawę programową, która wskazuje, że „przedmiot przygotowuje uczniów teoretycznie i praktycznie do właściwego zachowania oraz odpowiednich reakcji w sytuacjach trudnych i kryzysowych, stwarzających zagrożenie dla zdrowia i życia. Przedmiot obejmuje różnorodne treści kształcenia: z zakresu bezpieczeństwa państwa oraz treści dotyczące organizacji działań ratowniczych w sytuacjach nadzwyczajnych zagrożeń, edukacji zdrowotnej i pierwszej pomocy” (Podstawa programowa kształcenia ogólnego dla czteroletniego liceum ogólnokształcącego i pięcioletniego technikum).

Jego celem głównym jest kontynuacja wsparcia i przygotowania ucznia do funkcjonowania w społeczeństwie z uwzględnieniem tego, że współczesny człowiek doświadcza na każdym kroku szeregu zdefiniowanych lub niezdefiniowanych problemów, takich jak zagrożenia zdrowia i życia, zagrożenia moralne, ekologiczne, ekonomiczne, militarne czy polityczne.

2. ZAŁOŻENIA OGÓLNE

Bardzo ważne jest, aby organizacja procesu dydaktycznego umożliwiła uczniowi kontynuację w edukacji dla bezpieczeństwa, a przez to aktywny rozwój i współdziałanie w kształtowaniu bezpiecznej przyszłości swojej, rodziny i znajomych, a dzięki temu – państwa czy świata. W zdobywaniu tej wiedzy należy wykorzystywać różne dostępne formy przekazu – także wszelkie dostępne formy edukacji pozaszkolnej jak radio, telewizja, internet – ze szczególnym uwzględnieniem szeregu aplikacji edukacyjnych, także dla osób z różnymi niepełnosprawnościami. Bardzo ważna, a wręcz niezbędna jest współpraca z organizacjami i instytucjami działającymi na rzecz szeroko rozumianego bezpieczeństwa – np. Państwowe Ratownictwo Medyczne, Policja, Państwowa Straż Pożarna czy współpracująca z nią Ochotnicza Straż Pożarna, GOPR, WOPR czy służby hydrologiczno-meteorologiczne.

Niemniej ważne na II etapie edukacyjnym w szkole średniej jest korzystanie z wiedzy zdobytej przez uczniów na poprzednich etapach edukacyjnych oraz na innych przedmiotach w klasie pierwszej obecnego etapu edukacyjnego. Tylko korzystanie z posiadanej już wiedzy jako elementu edukacji permanentnej pozwoli na naturalne dodawanie kolejnych elementów wiedzy i świadomości potrzeby ciągłego doskonalenia się w tym zakresie. Potrzeba bezpieczeństwa personalnego jest nadal niezbędną i pierwszoplanową, to ona powinna wpływać na cele kształcenia także na tym etapie edukacyjnym, gdyż dopiero dzięki takiemu podejściu do edukacji możemy zagwarantować jednostce i społeczeństwu szeroko pojmowane bezpieczeństwo.

Takie podejście wyraźnie podkreśla też uwzględnienie podmiotowości młodego człowieka w szerszym pojęciu edukacji niż tylko etap szkolny. Zadaniem nauczycieli jest tu podejmowanie działań, które umożliwią uczniowi dojrzałe podejście do kolejnego etapu zdobywania wiedzy niezbędnej mu w dorosłym życiu, kiedy jego obowiązkiem stanie się dbanie o bezpieczeństwo najbliższych – założonej rodziny.

Niezastąpionym staje się w tym procesie zadanie sobie przez nauczyciela pytania: Po co uczniom ta wiedza? I jeżeli nauczyciel będzie przekonany do tego, co chce przekazać swoim uczniom, jeżeli będzie mistrzem, autorytetem w swojej dziedzinie, to niewątpliwie uczniowie chętniej zaangażują się w zdobywanie wiedzy. „Nie zapominajmy jednak, że my nauczyciele jesteśmy entuzjastami naszego przedmiotu, bo go wybraliśmy, ale nasi uczniowie nie muszą nimi być” (D. Sterna, *Uczę się uczyć*, Centrum Edukacji Obywatelskiej, Warszawa 2018, s. 17).

Nauczyciel świadomy swojej wiedzy, świadomy wiedzy posiadanej przez uczniów i w końcu świadomy zróżnicowania w zespole klasowym, opierając się na założeniach konstruktywizmu wg Jeana Piageta i na teorii inteligencji wielorakich powiązanych z pięcioma umysłami przyszłości, które zdefiniował Heward Gardner, sprawnie posługuje się aktualną wiedzą teoretyczną w działaniach praktycznych. Taki nauczyciel

analizuje swoje doświadczenie i wprowadza zmiany w sposobie bycia nauczycielem – jest „ekspertem od nauczania, aktywnym przewodnikiem ucznia, doradcą edukacyjnym wykorzystującym potencjał ucznia dla realizacji jego kariery edukacyjnej w pełni, akceptując fakt, że każdy człowiek jest inny i ma prawo do wybrania własnej drogi życiowej” (M. Taraszkiewicz, *Nowa szkoła. Wspieranie kariery ucznia*, Warszawa 1998, s. 18).

Nauczyciel ten jest też świadomy, że na każdym etapie edukacyjnym, a potem w dorosłym życiu spotykamy się z uczniami i dorosłymi ze specjalnymi potrzebami. Dlatego wie, jak ważna jest potrzeba indywidualizacji procesu nauczania oraz dostosowania form i metod pracy do możliwości uczniów ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi. Zgodnie z jednym z głównych kierunków polityki oświatowej państwa edukacja włączająca, której „głównym celem jest udostępnienie całego systemu edukacji, w której nauczyciele i uczniowie mają szansę przyjąć wyzwania płynące z różnorodności” (M. Habib, Konferencja ORE *Edukacja włączająca w szkołach i placówkach systemu oświaty* 16.02.2018 r.), znalazła także swoje szczególne miejsce w programie.

Program „Wkręcamy się bezpiecznie w życie II” opracowany jako kontynuacja do przedmiotu edukacja dla bezpieczeństwa na II etapie edukacyjnym uwzględnia współpracę z instytucjami działającymi na rzecz ogólnie pojmowanego bezpieczeństwa, które mogą wspierać szkołę w realizacji zaplanowanych działań – ale w szerszym stopniu niż w szkole podstawowej. W szkole podstawowej uczeń spotykał się z zagadnieniem w większej części na zajęciach szkolnych. W liceum większość zajęć powinna odbywać się podczas wyjazdów do instytucji statutowo zajmujących się bezpieczeństwem. Wymaga to oczywiście zaangażowania zarówno szkoły, jak i tych instytucji, aby zaplanować zajęcia tak, żeby uczniowie mogli wykorzystać czas zwłaszcza na ćwiczenia w tych instytucjach.

Wspomniana już psychologiczna teoria inteligencji wielorakich Gardnera (dokładniej opisana w programie „Wkręcamy się bezpiecznie w życie” dla ósmej klasy szkoły podstawowej) jest jednym z filarów programu, ponieważ praca nauczycieli uwzględniających tę teorię pomaga uczniom zrozumieć możliwości swoje i innych, uczy ich, w jaki sposób wykorzystywać swoje mocne strony i jak dzięki nim poprawić słabe. Pozwala uczniom budować poczucie własnej wartości, dzięki czemu mogą sprostać wyzwaniom stawianym przed nimi. Dzięki zaangażowaniu wszystkich zmysłów uczniowie uczą się lepiej i bardziej naturalnie doskonalić swoje umiejętności, a przez to osiągają wyższy poziom. Jest to niezwykle istotne przy współpracy w klasie oraz przy organizacji zajęć we współpracy ze wskazanymi wyżej instytucjami. Jest także niezastąpioną podstawą edukacji włączającej.

Dodatkowo nauczyciel, wykorzystując elementy planu daltońskiego, opracowanego przez Helen Parkhurst (także dokładnie opisany w programie dla szkoły podstawowej), wprowadzając zagadnienia zorganizowane wokół jednego z pytań problemowych i przygotowując dla każdego ucznia kartę zawierającą ujęte w prosty, czytelny dla

uczniowi sposób wprowadzenia do zagadnień, określenie tematów i zakresu kontroli stopnia wykonania realizowanych zadań i ćwiczeń, źródła i środki dydaktyczne, z których uczeń może skorzystać, oraz orientacyjny czas przeznaczony na opanowanie danego zakresu materiału, wprowadzi edukacyjną harmonię między nim a uczniem, niezbędną, aby proces ten był efektywny.

Spiralny układ treści programu pozwala uczniom korzystać z wiedzy już zdobytej i poszerzać ją – przez systematyczne aktualizowanie wiedzy teoretycznej (bardzo ważne na edukacji dla bezpieczeństwa) i priorytetowe prowadzenie ćwiczeń w warunkach jak najbardziej zbliżonych do rzeczywistych – środowisko szkolne, środowisko lokalne, państwo.

Program – jak już wspomniano – uwzględnia obecność na lekcjach szkolnych funkcjonariuszy służb mundurowych, którzy w roli fachowców będą wprowadzać uczniów w różnorodność zawodów, dbających o bezpieczeństwo. Jednak założeniem tego programu jest, aby uczniowie większość ćwiczeń odbywali w warunkach jak najbardziej zbliżonych do rzeczywistych, a nawet najlepiej wyposażona szkoła nie jest w stanie takich warunków uczniom zapewnić. W związku z powyższym jednym z podstawowych warunków odpowiedniej realizacji programu jest zapewnienie odpowiedniej współpracy szkoły z instytucjami państwowymi i ochotniczymi, których zadaniem jest dbałość o bezpieczeństwo.

Szkoła natomiast ma rozwijać poznaną na różnych przedmiotach umiejętność wspólnego i samodzielnego zdobywania wiedzy przez uczniów – np. umiejętność wchodzenia w rolę, sprawnego komunikowania się w języku polskim i językach obcych nowożytnych, precyzowanie informacji, odczytywanie komunikatów werbalnych i niewerbalnych czy wykorzystywanie różnych aplikacji ratujących zdrowie i życie.

Udział w międzyprzedmiotowych wycieczkach, konkursach, zawodach, projektach, akcjach, Młodzieżowych Drużynach Pożarniczych czy wolontariacie usystematyzuje wiedzę uczniów i pozwoli im zrozumieć ich użyteczność.

3. CELE OGÓLNE I SZCZEGÓŁOWE

Program zawiera i rozszerza podstawę programową przedmiotu edukacja dla bezpieczeństwa dla czteroletniego liceum ogólnokształcącego i pięcioletniego technikum oraz realizuje zawarte w niej trzy cele kształcenia – wymagania ogólne:

- znajomość struktury obronności państwa,
- przygotowanie do sytuacji zagrożenia,
- opanowanie zasad pierwszej pomocy.

Program zawiera holistyczne podejście do edukacji uczniów w zakresie edukacji dla bezpieczeństwa, aby poprzez rozwijanie wszystkich inteligencji oraz samodzielność, odpowiedzialność i współpracę, a także rozbudzanie ciekawości w poznawaniu zawikości i nieprzewidywalności otaczającego świata, młody człowiek był twórczy i kreatywny w swoim myśleniu, a w konsekwencji w swoim działaniu.

Celami ogólnymi programu są:

- rozwijanie samodzielności myślenia holistycznego uczniów, rozumienie, wykorzystywanie i tworzenie informacji,
- wyzwalanie aktywności twórczej uczniów podczas rozwiązywania problemów edukacyjnych,
- umiejętne rozpoznawanie zagrożeń w różnych sytuacjach i przeciwdziałanie im, umiejętne komunikowanie się i współdziałanie,
- kształtowanie u uczniów postawy dbałości o bezpieczeństwo swoje i innych, kształtowanie postaw obywatelskich oraz kompetencji społecznych,
- wyrabianie poczucia odpowiedzialności za siebie i państwo,
- kształtowanie postaw patriotycznych.

Cele szczegółowe powiązane są z treściami podstawowymi i ponadpodstawowymi i zostały rozpisane w kolejnym rozdziale.

4. TREŚCI NAUCZANIA – WYMAGANIA SZCZEGÓŁOWE

Obszary działań ucznia i nauczyciela

Zaplanowane treści skupione są wokół czterech pytań problemowych powiązanych z ogólnymi celami kształcenia:

I. Jak moje zdrowie wpływa na zdrowie zbiorowe?

Zagadnienia ogólne:

- Zależności między zdrowiem fizycznym, psychicznym, emocjonalnym a społecznym.
- Wpływ stresu na zdrowie fizyczne i psychiczne.
- Warunki środowiskowe i społeczne, które są korzystne dla zdrowia (ochrona środowiska przyrodniczego, wsparcie społeczne, komunikacja interpersonalna, współpraca osób, instytucji i organizacji na rzecz zdrowia itp.).
- Choroby cywilizacyjne.
- Kształcenie umiejętności dbania o swoje zdrowie i unikanie uzależnień.

1. Zdrowie fizyczne moje i innych

Treści podstawowe:

Uczeń:

- definiuje pojęcie zdrowia i znaczenie indywidualnej odpowiedzialności za zdrowie,
- zna zachowania sprzyjające i zagrażające zdrowiu,
- wymienia zachowania sprzyjające zdrowiu, w tym: właściwe/racjonalne odżywianie, rozumie znaczenie aktywności fizycznej dla utrzymania zdrowia,
- wymienia zachowania zagrażające zdrowiu i wskazuje te, które szczególnie często występują u nastolatków,
- wymienia choroby cywilizacyjne: np. otyłość, anoreksja, bulimia, depresja,
- wyjaśnia znaczenie rzetelnej informacji o zdrowiu,
- omawia piramidę zdrowego żywienia i aktywności fizycznej.

Treści ponadpodstawowe:

Uczeń:

- wyjaśnia zależności między zdrowiem fizycznym i psychicznym,
- wyjaśnia, na czym polega zdrowie społeczne.

Inteligencja logiczno-matematyczna, interpersonalna, intrapersonalna.

2. Współczesne choroby cywilizacyjne

Treści podstawowe:

Uczeń:

- wymienia czynniki pozwalające określić stan zdrowia człowieka i wskazuje sposoby ich kontrolowania,
- wyjaśnia, jaki wpływ na zdrowie ma odpowiedni wypoczynek,
- wyjaśnia wpływ stresu na zdrowie,
- wskazuje przyczyny chorób cywilizacyjnych: np. depresji, otyłości, anoreksji, bulimii,
- wskazuje sposoby walki z chorobami cywilizacyjnymi,
- wymienia sposoby zapobiegania chorobom cywilizacyjnym.

Treści ponadpodstawowe:

Uczeń:

- wyjaśnia zależności między zdrowiem fizycznym i psychicznym,
- opisuje skutki zachowań korzystnych i niekorzystnych dla zdrowia psychicznego i wskazuje wynikające z nich korzyści i czynniki niekorzystne dla zdrowia społecznego.

Inteligencja egzystencjalna, moralno-etyczna, językowa, interpersonalna, intrapersonalna.

3. Zdrowie a uzależnienia

Treści podstawowe:

Uczeń:

- wymienia czynniki pozwalające określić stan zdrowia człowieka i wskazuje sposoby ich kontrolowania,
- definiuje pojęcie wolności wyborów,
- definiuje pojęcie zdrowia i znaczenie indywidualnej odpowiedzialności za zdrowie,
- definiuje pojęcie uzależnienia,
- wymienia różne uzależnienia: od nikotyny, alkoholu, jedzenia, narkotyków, hazardu, zakupów, gier komputerowych, telefonu itp.,
- wyjaśnia znaczenie rzetelnej informacji o zdrowiu,
- wymienia sposoby zapobiegania uzależnieniom,
- wymienia sposoby walki z uzależnieniami,
- wymienia instytucje i stowarzyszenia, w których mogą dostać wsparcie osoby uzależnione.

Treści ponadpodstawowe:

Uczeń:

- ustala własny plan (lub w grupie) działania na rzecz własnego zdrowia.

Inteligencja egzystencjalna, moralno-etyczna, językowa.

4. Instytucje ratujące zdrowie

Treści podstawowe:

Uczeń:

- wyjaśnia, na czym polega problem zdrowia w wymiarze zbiorowym,

- wylicza instytucje, które współpracują na rzecz zdrowia,
- wymienia rzetelne źródła informacji o zdrowiu, chorobach, świadczeniach i usługach zdrowotnych,
- omawia zasady dostępności świadczeń zdrowotnych finansowanych ze środków publicznych.

Treści ponadpodstawowe:

Uczeń:

- proponuje działania korzystne dla zdrowia z uwzględnieniem ochrony środowiska przyrodniczego, wsparcia społecznego, komunikacji interpersonalnej, współpracy na rzecz zdrowia osób, instytucji i organizacji.

Inteligencja egzystencjalna, językowa, interpersonalna, intrapersonalna.

II. Co powinienem zrobić, żeby nie było za późno?

Zagadnienia ogólne:

- Rodzaje zagrożeń i ich źródła.
- Zasadność udzielania pierwszej pomocy.
- Umiejętność udzielania pierwszej pomocy.
- Udzielanie pierwszej pomocy w różnych warunkach zagrażających życiu i zdrowiu.
- Zachowanie w sytuacjach kryzysowych.

1. Zakres pierwszej pomocy

Treści podstawowe:

Uczeń:

- definiuje pojęcie pierwszej pomocy,
- omawia zasady zapewnienia bezpieczeństwa ratownikowi, poszkodowanym i świadkom zdarzenia,
- wymienia środki przydatne przy udzielaniu pierwszej pomocy,
- omawia podstawowe zasady postępowania ratownika w miejscu wypadku,
- ocenia sytuację na miejscu wypadku,
- zabezpiecza miejsce wypadku,
- wzywa profesjonalną pomoc.

Treści ponadpodstawowe:

Uczeń:

- zna i potrafi wykorzystać dostępne w internecie aplikacje ratujące życie, pomagające w sytuacjach zaginięcia osób, udzielenia pomocy osobom niepełnosprawnym.

Inteligencja logiczno-matematyczna, językowa, interpersonalna, intrapersonalna.

2. Rodzaje zagrożeń w środowisku domowym, na ulicy, nad wodą, w przestrzeniach podziemnych i w lasach

Treści podstawowe:

Uczeń:

- zna zasady ostrzegania ludności przed zagrożeniami,
- rozróżnia poszczególne sygnały alarmowe i środki alarmowe,
- potrafi właściwie zachować się w razie uruchomienia sygnałów alarmowych,
- dokonuje podziału zagrożeń ze względu na źródło ich pochodzenia,
- zna i określa typy nadzwyczajnych zagrożeń (zdarzenia pojedyncze, zdarzenia mnogie, zdarzenia masowe, kataklizmy),
- omawia sposoby przeciwdziałań tym zagrożeniom.

Treści ponadpodstawowe:

Uczeń:

- angażuje się we współpracę z instytucjami zajmującymi się ochroną środowiska przyrodniczego,
- zajmuje się ekologią,
- bierze udział w akcjach ekologicznych.

Inteligencja egzystencjalna, przyrodnicza, językowa, interpersonalna, intrapersonalna.

3. Osoba w stanie zagrożenia życia

Treści podstawowe:

Uczeń:

- definiuje pojęcie stanu zagrożenia życia,
- omawia zasady zapewnienia bezpieczeństwa ratownikowi, uszkodzonym i świadkom zdarzenia,
- wymienia środki przydatne przy udzielaniu pierwszej pomocy,
- omawia podstawowe zasady postępowania świadka/ratownika na miejscu wypadku,
- ocenia sytuację na miejscu wypadku,
- zabezpiecza miejsce wypadku,
- wzywa fachowo profesjonalną pomoc.

Treści ponadpodstawowe:

Uczeń:

- zna i potrafi wykorzystać dostępne w internecie aplikacje ratujące życie.

Inteligencja egzystencjalna, moralno-etyczna, językowa, intrapersonalna.

4. Wyposażenie apteczki pierwszej pomocy

Treści podstawowe:

Uczeń:

- zna wyposażenie apteczki pierwszej pomocy,
- wie, gdzie apteczka pierwszej pomocy znajduje się w domu i w szkole,
- wymienia przedmioty, które powinny znaleźć się w apteczce domowej i samochodowej,
- potrafi przygotować apteczkę na wyprawę turystyczną.

Treści ponadpodstawowe:

Uczeń:

- potrafi uzupełnić apteczkę o „narzędzia” niewymagane, mogące pomóc, a niezagrożające życiu i zdrowiu – np. instrukcja udzielania pierwszej pomocy przy urazie kolana, podczas zadławienia, ukąszenia osy itd.

Inteligencja wizualno-przestrzenna, językowa, ruchowa.

5. Udzielanie pomocy osobie nieprzytomnej

Treści podstawowe:

Uczeń:

- wylicza ogniwa „łańcucha przeżycia”,
- omawia zasady postępowania z osobą nieprzytomną,
- wymienia objawy utraty przytomności,
- ocenia przytomność poszkodowanego,
- ocenia czynność oddychania u osoby nieprzytomnej (trzema zmysłami, przez ok. 10 sekund),
- wyjaśnia mechanizm niedrożności dróg oddechowych u osoby nieprzytomnej,
- udrażnia drogi oddechowe rękoczynem czoło–zuchwa,
- układa osobę nieprzytomną w pozycji bocznej bezpiecznej,
- zapewnia osobie nieprzytomnej komfort termiczny,
- systematycznie ponawia ocenę oddychania u osoby nieprzytomnej.

Treści ponadpodstawowe:

Uczeń:

- dostrzega rolę świadomości społecznej w podejmowaniu udzielania pierwszej pomocy – ratowania zdrowia i życia,
- działa na rzecz świadomości lokalnej, szkolnej na temat konieczności posiadania umiejętności udzielania pierwszej pomocy,
- uczy udzielania pierwszej pomocy, np. w ramach akcji „Ratujemy i Uczymy Ratować”.

Inteligencja egzystencjalna, moralno-etyczna, wizualno-przestrzenna, logiczno-matematyczna, językowa, interpersonalna.

6. Resuscytacja krążeniowo-oddechowa

Treści podstawowe:

Uczeń:

- potrafi rozpoznać osobę w stanie zagrożenia życia,
- wyjaśnia pojęcie: stan zagrożenia życia,
- wskazuje przyczyny i okoliczności prowadzące do szybkiego pogorszenia się stanu zdrowia lub zagrożenia życia,
- wyjaśnia rolę układu nerwowego, układu krążenia i układu oddechowego w utrzymywaniu podstawowych funkcji życiowych,

- właściwie postępuje z osobą nieprzytomną, zaczynając od oceny jej stanu poprzez prawidłowe ułożenie w pozycji bezpiecznej do ponawiania oceny jej oddechu,
- wykonuje resuscytację krążeniowo-oddechową,
- wyjaśnia pojęcie nagłego zatrzymania krążenia oraz wymienia jego oznaki,
- wymienia warunki i czynniki zapewniające resuscytację wysokiej jakości,
- omawia uniwersalny algorytm w nagłym zatrzymaniu krążenia,
- wykonuje na manekinie uciski klatki piersiowej i sztuczne oddychanie samodzielnie i we współpracy z drugą osobą,
- opisuje zastosowanie automatycznego defibrylatora zewnętrznego (AED) oraz wskazuje na jego znaczenie dla zwiększenia skuteczności akcji resuscytacyjnej.

Treści ponadpodstawowe:

Uczeń:

- podejmuje się w środowisku szkolnym, domowym, lokalnym działań na rzecz zwiększenia świadomości społecznej na temat potrzeby nabycia umiejętności udzielania pierwszej pomocy w różnych sytuacjach,
- uczy innych resuscytacji krążeniowo-oddechowej.

Inteligencja egzystencjalna, moralno-etyczna, logiczno-matematyczna, językowa, interpersonalna, ruchowa.

7. Zatrucia i zadławienia

Treści podstawowe:

Uczeń:

- wymienia najczęstsze rodzaje zatruc pokarmowych np. grzybami, alkoholem metylowym, jadem kiełbasianym, substancjami lotnymi, chemikaliami,
- wykonuje podstawowe czynności udzielania pierwszej pomocy przy zatruciu,
- wyjaśnia pojęcie i mechanizm zadławienia,
- omawia schemat postępowania w przypadku zadławienia,
- wykonuje podstawowe czynności udzielania pierwszej pomocy przy zadławieniu,
- wykonuje na manekinie rękoczyn ratunkowe w przypadku zadławienia,
- wymienia przykłady działań zapobiegających zadławieniu u małych dzieci.

Treści ponadpodstawowe:

Uczeń:

- podejmuje się w środowisku szkolnym, domowym, lokalnym działań na rzecz zwiększenia świadomości społecznej na temat potrzeby nabycia umiejętności udzielania pierwszej pomocy w różnych sytuacjach,
- uczy innych (np. rodziców, babcię, dziadków z domów, gdzie są małe dzieci) udzielania pierwszej pomocy przy zadławieniu.

Inteligencja moralno-etyczna, logiczno-matematyczna, językowa, interpersonalna, ruchowa.

8. Urazy kończyn

Treści podstawowe:

Uczeń:

- wyjaśnia pojęcia: rana, krwotok, złamanie, zwichnięcie, skręcenie,
- wykonuje opatrunek osłaniający na ranę w obrębie kończyny,
- wyjaśnia, jak rozpoznać krwotok zewnętrzny,
- wykonuje opatrunek uciskowy,
- bezpiecznie zdejmuje rękawiczki ochronne,
- stosuje zasady unieruchamiania doraźnego kości i stawów,
- wymienia przykłady zapobiegania urazom w sporcie, w domu lub w pracy.

Treści ponadpodstawowe:

Uczeń:

- podejmuje się w środowisku szkolnym, domowym, lokalnym działań na rzecz zwiększenia świadomości społecznej na temat potrzeby nabycia umiejętności udzielania pierwszej pomocy w różnych sytuacjach,
- uczy innych (np. młodsze rodzeństwo) udzielania pierwszej pomocy przy złamaniu, zwichnięciu, skręceniu.

Inteligencja moralno-etyczna, logiczno-matematyczna, wizualno-przestrzenna, interpersonalna, muzyczna.

9. Oparzenia i odmrożenia

Treści podstawowe:

Uczeń:

- wyjaśnia pojęcie oparzenia,
- wyjaśnia pojęcie odmrożenia,
- rozumie, na czym polega udzielanie pierwszej pomocy przy oparzeniach i odmrożeniach,
- omawia zasady postępowania w przypadku oparzenia termicznego,
- demonstruje metodę chłodzenia w przypadku oparzenia kończyny,
- wymienia przykłady zapobiegania oparzeniom, ze szczególnym uwzględnieniem środowiska domowego i małych dzieci,
- podaje przykłady zagrożeń w środowisku domowym, ulicznym, wodnym, w przestrzeniach podziemnych, w lasach.

Treści ponadpodstawowe:

Uczeń:

- podejmuje się w środowisku szkolnym, domowym, lokalnym działań na rzecz zwiększenia świadomości społecznej na temat potrzeby nabycia umiejętności udzielania pierwszej pomocy w różnych sytuacjach,
- uczy innych udzielania pierwszej pomocy przy oparzeniach i odmrożeniach.

Inteligencja logiczno-matematyczna, językowa, interpersonalna, muzyczna.

10. Pierwsza pomoc podczas wstrząsu

Treści podstawowe:

Uczeń:

- definiuje pojęcie wstrząsu pourazowego i anafilaktycznego,
- wymienia możliwe przyczyny wstrząsu anafilaktycznego,
- wymienia możliwe przyczyny wstrząsu pourazowego,
- omawia wstrząs krwotoczny, urazowy, oparzeniowy,
- udziela pierwszej pomocy podczas wstrząsu,
- potrafi zaalarmować odpowiednie służby.

Treści ponadpodstawowe:

- omawia zasady i potrzebę współpracy między świadkiem zdarzenia a służbami ratowniczymi.

Inteligencja egzystencjalna, moralno-etyczna, logiczno-matematyczna, językowa.

11. Pomoc osobie podtopionej

Treści podstawowe:

Uczeń:

- podaje przykłady występowania zagrożeń w środowisku wodnym,
- zna zasady bezpiecznego postępowania w miejscu zdarzenia,
- określa możliwości udzielenia pomocy z brzegu, łodzi lub rzucenia koła ratunkowego, kija, liny,
- realnie ocenia swoje możliwości udzielania pomocy tonącemu w wodzie,
- potrafi rozpoznać osobę w stanie zagrożenia życia.

Treści ponadpodstawowe:

Uczeń:

- podejmuje się w środowisku szkolnym, domowym, lokalnym działań na rzecz zwiększenia świadomości społecznej na temat bezpiecznego zachowania nad wodą,
- uczy innych, jak udzielać pomocy tonącemu, jakie szczególne środki ostrożności zachować, dbając o swoje bezpieczeństwo.

Inteligencja egzystencjalna, moralno-etyczna, logiczno-matematyczna, językowa, interpersonalna, ruchowa.

12. Służby ratownicze

Treści podstawowe:

Uczeń:

- zna numery alarmowe,
- potrafi zaalarmować odpowiednie służby,
- precyzyjnie udziela informacji przyjmującemu zgłoszenie,
- wie, czego ratownicy mają prawo żądać,
- omawia ratownictwo podstawowe i specjalistyczne.

Treści ponadpodstawowe:

Uczeń:

- zna podstawowy sprzęt używany przez ratowników,
- dostrzega potrzebę współpracy między podmiotami ratowniczymi,
- omawia zadania krajowego systemu ratowniczo-gaśniczego.

Inteligencja logiczno-matematyczna, językowa, muzyczna.

13. Młodzieżowa Drużyna Pożarnicza

Treści podstawowe:

Uczeń:

- zna zasady organizacji Młodzieżowej Drużyny Pożarniczej,
- potrafi wymienić grupy wiekowe MDP,
- zna zasady kwalifikacji i zgłaszania drużyn do zawodów Młodzieżowych Drużyn Pożarniczych.

Treści ponadpodstawowe:

Uczeń:

- wymienia konkurencje rozgrywane podczas zawodów Młodzieżowych Drużyn Pożarniczych,
- zna składy osobowe drużyn na zawodach Młodzieżowych Drużyn Pożarniczych i ich oznakowanie,
- potrafi wypełnić formularz zgłoszenia drużyny do zawodów Młodzieżowych Drużyn Pożarniczych.

Inteligencja moralno-etyczna, logiczno-matematyczna, językowa, muzyczna.

14. Wolontariat

Treści podstawowe:

Uczeń:

- definiuje pojęcia wolontariatu i wolontariusza,
- zna zasady organizacji wolontariatu,
- umie wyszukiwać i weryfikować informacje o wolontariacie w internecie,
- podaje przykłady instytucji/stowarzyszeń zajmujących się wolontariatem,
- podaje przykłady instytucji/stowarzyszeń, w których wolontariuszami mogą być uczniowie,
- wylicza przykłady akcji charytatywnych,
- omawia korzyści, jakie daje praca w wolontariacie.

Treści ponadpodstawowe:

Uczeń:

- rozwiązuje autentyczny problem związany z działalnością charytatywną,
- udziela się w pracy charytatywnej.

Inteligencja moralno-etyczna, egzystencjalna, muzyczna.

III. Jak współpracować w sytuacjach kryzysowych?

Zagadnienia ogólne:

- System obronności Rzeczypospolitej Polskiej.

- Ochrona ludności i obrona cywilna w Polsce.
- Powinności obronne władz.
- Obowiązki obywateli w zakresie powinności obronnych.
- Międzynarodowe Prawo Humanitarne.

1. Ochrona ludności i obrona cywilna w Polsce

Treści podstawowe:

Uczeń:

- definiuje pojęcie ochrony ludności,
- definiuje pojęcie obrony cywilnej,
- wymienia zasady organizacji obrony cywilnej,
- wymienia zasady funkcjonowania obrony cywilnej,
- omawia sposoby ochrony ludności,
- charakteryzuje zagrożenia życia, mienia i środowiska,
- wymienia podstawy prawne i zasady funkcjonowania społeczeństwa w czasie zagrożeń nadzwyczajnych.

Treści ponadpodstawowe:

Uczeń:

- wymienia podstawowe procedury postępowania wynikające z zagrożeń aktami terroryzmu biologicznego, radiacyjnego i chemicznego,
- omawia zadania organizacji pozarządowych na rzecz obrony narodowej.

Inteligencja moralno-etyczna, egzystencjalna, logiczno-matematyczna, językowa.

2. Międzynarodowe Prawo Humanitarne

Treści podstawowe:

Uczeń:

- definiuje pojęcie Międzynarodowego Prawa Humanitarnego,
- omawia genezę prawa humanitarnego,
- podaje przykłady współczesnych konfliktów zbrojnych i zastosowania prawa humanitarnego,
- definiuje MKCK, PCK, ONZ,
- rozpoznaje międzynarodowe znaki ochrony.

Treści ponadpodstawowe:

Uczeń:

- omawia organizację MKCK, PCK, ONZ,
- omawia stowarzyszenia pełniące służbę pomocniczą wobec władz publicznych swego kraju w dziedzinie humanitarnej.

Inteligencja moralno-etyczna, egzystencjalna, logiczno-matematyczna, językowa.

3. Organizacja Państwowej Straży Pożarnej

Treści podstawowe:

Uczeń:

- definiuje pojęcie PSP,
- omawia struktury organizacyjne PSP,
- omawia zasady działania PSP jako formacji przeznaczonej do walki z pożarami, klęskami żywiołowymi i innymi miejscowymi zagrożeniami,
- wymienia zadania PSP,
- wylicza podmioty, z którymi współpracuje PSP podczas działań ratowniczych.

Treści ponadpodstawowe:

Uczeń:

- omawia organizację krajowego systemu ratowniczo-gaśniczego,
- omawia zadania ratownictwa specjalistycznego realizowanego przez PSP,
- omawia historię pożarnictwa w Polsce.

Inteligencja logiczno-matematyczna, językowa, muzyczna, ruchowa.

4. Organizacja Państwowego Ratownictwa Medycznego

Treści podstawowe:

Uczeń:

- definiuje pojęcie PRM,
- omawia umocowania prawne PRM,
- wylicza jednostki PRM,
- wylicza służby ratownicze współpracujące z PRM,
- wyjaśnia rolę wojewody i ministra zdrowia w ramach planowania i nadzoru PRM.

Treści ponadpodstawowe:

Uczeń:

- omawia zadania wojewody w zakresie planowania sposobu zabezpieczeń świadczeń na terenie województwa.

Inteligencja logiczno-matematyczna, językowa, muzyczna, ruchowa.

5. Ratownicy-ochotnicy

Treści podstawowe:

Uczeń:

- definiuje pojęcie ratownika-ochotnika,
- omawia organizację i zadania GOPR-u, TOPR-u,
- omawia organizację i zadania WOPR-u,
- omawia organizację i zadania OSP.

Treści ponadpodstawowe:

Uczeń:

- omawia zasady organizacji Młodzieżowej Drużyny Pożarniczej,
- udziela się/należy do Młodzieżowej Drużyny Pożarniczej.

Inteligencja moralno-etyczna, logiczno-matematyczna, językowa, muzyczna, ruchowa.

6. Zielone światło dla pojazdów uprzywilejowanych

Treści podstawowe:

Uczeń:

- definiuje pojęcie pojazdu uprzywilejowanego,
- wylicza pojazdy uprzywilejowane,
- wymienia sygnały i oznakowania pojazdów uprzywilejowanych,
- omawia zasady poruszania się pojazdów uprzywilejowanych,
- omawia zasady tworzenia korytarza ratunkowego.

Treści ponadpodstawowe:

Uczeń:

- omawia sytuacje, w których pojazd ma prawo korzystać z uprzywilejowania na drodze,
- omawia warunki zostania kierowcą pojazdu uprzywilejowanego.

Inteligencja moralno-etyczna, egzystencjalna, logiczno-matematyczna, językowa, wizualno-przestrzenna.

7. Zagrożenia naturalne i cywilizacyjne

Treści podstawowe:

Uczeń:

- definiuje pojęcie zagrożenia,
- wymienia zagrożenia naturalne i cywilizacyjne,
- omawia typologię zagrożeń,
- omawia postępowanie zapobiegawcze,
- wykazuje się wiedzą na temat zakresu monitoringu zagrożeń,
- wymienia podmioty działające na rzecz zwalczania skutków zagrożeń,
- podaje przykłady łańcuchów zagrożeń.

Treści ponadpodstawowe:

Uczeń:

- omawia uwarunkowania prawne i zasady działania systemu ratownictwa w Polsce.

Inteligencja przyrodnicza, etyczno-moralna, logiczno-matematyczna, językowa, wizualno-przestrzenna.

8. Alarmowanie o zagrożeniu

Treści podstawowe:

Uczeń:

- definiuje pojęcie systemu wykrywania skażeń i alarmowania,
- wymienia środki alarmowe podstawowe i zastępcze,
- rozróżnia sygnały alarmowe,
- wymienia rodzaje komunikatów ostrzegawczych,
- omawia sposób ogłaszania i odwoływania alarmów,
- omawia zasady zachowania się po ogłoszeniu alarmu,

- omawia zasady zachowania się po wydaniu komunikatu ostrzegawczego.

Treści ponadpodstawowe:

Uczeń:

- omawia sposoby przeciwdziałania panice,
- omawia pojęcie samoratownictwa.

Inteligencja logiczno-matematyczna, językowa, wizualno-przestrzenna.

9. Współpraca międzynarodowa służb ratowniczych

Treści podstawowe:

Uczeń:

- definiuje pojęcie służb ratowniczych,
- wskazuje elementy współpracy w ratownictwie w skali mikro i makro,
- omawia zagrożenia, określając skalę, w jakiej mogą występować,
- podaje przykłady pomocy ratowniczej udzielonej przez Polskę innym państwom,
- podaje przykłady korzystania przez Polskę z pomocy ratowniczej innych państw.

Treści ponadpodstawowe:

Uczeń:

- wyjaśnia powody ograniczeń możliwości ratowniczych na przykładzie wybranego państwa.

Inteligencja moralno-etyczna, egzystencjalna, logiczno-matematyczna, interpersonalna, intrapersonalna.

10. Ewakuacja z różnych budynków

Treści podstawowe:

Uczeń:

- definiuje pojęcie ewakuacji,
- odczytuje oznaczenia ewakuacyjne,
- zna zasady ewakuacji ludności z budynków i właściwego zachowania się w sytuacji wymagającej ewakuacji,
- uzasadnia, co wpływa na bezpieczną ewakuację z budynku,
- zna instrukcję bezpieczeństwa pożarowego szkoły,
- odczytuje oznaczenia ewakuacyjne w budynku szkolnym,
- potrafi zgodnie z instrukcją bezpieczeństwa pożarowego szkoły bezpiecznie ewakuować się z budynku.

Treści ponadpodstawowe:

Uczeń:

- potrafi, zgodnie z instrukcją bezpieczeństwa pożarowego, ewakuować się z nieznanego mu wcześniej miejsca.

Inteligencja moralno-etyczna, egzystencjalna, wizualno-przestrzenna, logiczno-matematyczna, interpersonalna, intrapersonalna.

11. Atak terrorystyczny

Treści podstawowe:

Uczeń:

- definiuje pojęcie terroryzmu,
- wylicza główne przyczyny współczesnego terroryzmu,
- wylicza cele terroryzmu,
- opisuje zasady zachowania się na wypadek: strzelaniny, ataku bombowego, ataku gazowego, otrzymania podejrzaną przesyłki, zauważenia podejrzanego pakunku lub podejrzenie zachowującej się osoby,
- powiadamia służby o podejrzeniu zagrożenia atakiem terrorystycznym.

Treści ponadpodstawowe:

Uczeń:

- omawia współczesne zagrożenia terrorystyczne.

Inteligencja moralno-etyczna, egzystencjalna, językowa, przyrodnicza, logiczno-matematyczna, interpersonalna, intrapersonalna.

IV. Od kogo zależy bezpieczeństwo państwa?

Zagadnienia ogólne:

- Bezpieczeństwo narodowe.
- Obrona narodowa.
- Struktury obronności państwa.
- Rola i forma spełniania powinności obronnych przez organy administracji i obywateli.

1. Moje bezpieczeństwo a bezpieczeństwo państwa

Treści podstawowe:

Uczeń:

- definiuje pojęcie bezpieczeństwa osobistego,
- definiuje pojęcie i zakres bezpieczeństwa narodowego,
- omawia obronę narodową jako dziedzinę bezpieczeństwa narodowego,
- omawia zróżnicowanie struktur obronności państwa,
- wymienia formy spełniania powinności obronnych przez organy i obywateli,
- wymienia polityczne i militarne warunki gwarancji bezpieczeństwa państwa,
- omawia zadania i organizację Wojsk Obrony Terytorialnej.

Treści ponadpodstawowe:

Uczeń:

- wymienia formy spełniania powinności obronnych przez organy administracji,
- omawia, argumentując, polityczne oraz militarne warunki gwarancji bezpieczeństwa państwa,
- odczytuje i omawia cele, zadania i obowiązki państwa w zakresie bezpieczeństwa uwarunkowane w Konstytucji RP oraz ustawach.

Inteligencja wizualno-przestrzenna, logiczno-matematyczna, interpersonalna, intrapersonalna.

2. Siły Zbrojne Rzeczypospolitej Polskiej

Treści podstawowe:

Uczeń:

- definiuje pojęcie bezpieczeństwa osobistego i narodowego,
- wyjaśnia funkcje sił zbrojnych,
- przedstawia i charakteryzuje organizację Sił Zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej,
- wymienia rodzaje wojsk w Siłach Zbrojnych RP.

Treści ponadpodstawowe:

Uczeń:

- omawia udział Sił Zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej w międzynarodowych operacjach pokojowych,
- omawia system mobilizacyjny sił zbrojnych i system dowodzenia,
- wymienia działania w operacjach sojuszniczych poza terytorium kraju i w obronie sojuszniczej.

Inteligencja językowa, wizualno-przestrzenna, logiczno-matematyczna.

3. Zagrożenia czasu wojny

Treści podstawowe:

Uczeń:

- definiuje pojęcie zagrożenia,
- wymienia zagrożenia występujące w czasie wojny,
- charakteryzuje środki rażenia,
- wymienia konwencjonalne rodzaje broni współczesnego pola walk,
- wyjaśnia, na czym polega właściwe postępowanie ludności w rejonach rażenia bronią konwencjonalną,
- wymienia i wyjaśnia zasadę działania indywidualnych środków ochrony przed bronią masowego rażenia,
- wymienia zbiorowe środki ochrony przed bronią konwencjonalną,
- wyjaśnia znaczenie budowli ochronnych,
- omawia zasady ewakuacji z terenów zagrożonych.

Treści ponadpodstawowe:

Uczeń:

- omawia zagrożenia globalne,
- charakteryzuje zagrożenia bezpieczeństwa dla Polski i Polaków.

Inteligencja moralno-etyczna, egzystencjalna, wizualno-przestrzenna, logiczno-matematyczna, interpersonalna, intrapersonalna.

4. Zagrożenia czasu pokoju

Treści podstawowe:

Uczeń:

- definiuje pojęcie zagrożenia,
- wymienia zagrożenia czasu pokoju, ich źródła, przeciwdziałanie ich powstawaniu, zasady postępowania w przypadku ich wystąpienia i po ich ustąpieniu,
- wymienia zagrożenia czasu pokoju i wyjaśnia, na czym polegają,
- wyjaśnia, na czym polega właściwe postępowanie w momentach wystąpienia poszczególnych zagrożeń,
- wymienia i charakteryzuje źródła zagrożeń w najbliższym otoczeniu szkoły oraz domu,
- przedstawia zasady działania w przypadku zagrożeń czasu pokoju (np. awarii, katastrofy komunikacyjnej, budowlanej), podczas przebywania w domu, szkole, miejscu rekreacji i na trasie komunikacyjnej,
- wyjaśnia zasady postępowania związane z wyszukiwaniem i ewakuacją ofiar oraz osób zagrożonych z rejonów zagrożenia,
- wskazuje sposoby zapobiegania panice podczas zagrożeń,
- uzasadnia konieczność przestrzegania zasad bezpieczeństwa własnego i innych osób podczas różnorodnych zagrożeń,
- omawia zasady postępowania w czasie zagrożenia terrorystycznego.

Treści ponadpodstawowe:

Uczeń:

- omawia konstytucyjne i ustawowe cele, zadania i obowiązki w zakresie bezpieczeństwa i obrony narodowej,
- charakteryzuje zagrożenia bezpieczeństwa dla Polski i Polaków,
- omawia stany nadzwyczajne funkcjonowania państwa.

Inteligencja moralno-etyczna, egzystencjalna, przyrodnicza, logiczno-matematyczna, interpersonalna, intrapersonalna.

5. Zarządzanie kryzysowe

Treści podstawowe:

Uczeń:

- definiuje pojęcie klęski żywiołowej,
- definiuje pojęcie zarządzania kryzysowego,
- wylicza cele i zadania zarządzania kryzysowego,
- wymienia zasady zarządzania kryzysowego,
- omawia poziomy zarządzania kryzysowego powiązane z poziomami władzy,
- omawia zasady zachowania się ludzi w sytuacjach ekstremalnych,
- omawia zasady wprowadzania stanu klęski żywiołowej.

Treści ponadpodstawowe:

Uczeń:

- omawia uregulowania prawne dotyczące zarządzania kryzysowego,

- omawia fazy zarządzania kryzysowego: zapobieganie, przygotowanie, reagowanie, odbudowa,
- wyjaśnia pojęcie siatki bezpieczeństwa.

Inteligencja wizualno-przestrzenna, logiczno-matematyczna, interpersonalna, intrapersonalna.

6. Cyberprzemoc i cyberterroryzm

Treści podstawowe:

Uczeń:

- definiuje pojęcie cyberprzemocy,
- definiuje pojęcie cyberterroryzmu,
- wylicza główne przyczyny i cele cyberprzemocy,
- wylicza główne przyczyny i cele cyberterroryzmu,
- opisuje zasady zachowania się na wypadek spotkania się z cyberprzemocą w stosunku do siebie lub drugiej osoby.

Treści ponadpodstawowe:

Uczeń:

- współdziała w tworzeniu w szkole systemu reagowania na ujawnienie cyberprzemocy.

Inteligencja moralno-etyczna, egzystencjalna, logiczno-matematyczna, interpersonalna, intrapersonalna.

7. Prepersi

Treści podstawowe:

Uczeń:

- definiuje pojęcia wymiarów bezpieczeństwa,
- omawia podmiotowy wymiar bezpieczeństwa (jednostkowy, narodowy, międzynarodowy),
- omawia przedmiotowy wymiar bezpieczeństwa (wartości, środki, narzędzia, aktywność państwa),
- definiuje pojęcie preperingu.

Treści ponadpodstawowe:

Uczeń:

- omawia różnice między preperingiem a survivaliem,
- organizuje biwak zgodnie z zasadami preperingu.

Inteligencja moralno-etyczna, egzystencjalna, wizualno-przestrzenna, logiczno-matematyczna, interpersonalna, intrapersonalna.

5. METODY I FORMY PRACY

Edukacja dla bezpieczeństwa ma interdyscyplinarny charakter, w związku z tym wymaga od nauczyciela warsztatu pracy bardzo urozmaiconego – różnorodne metody pracy i różnorodne środki dydaktyczne. Bardzo ważne w przekazywaniu wiedzy uczniom jest stosowanie aktywnych metod, dzięki którym uczeń uczy się myślenia przyczynowo-skutkowego, szukania analogii i różnicowania czy wybierania alternatywnych metod postępowania w danym przypadku. Niezbędnym staje się łączenie aktualnej wiedzy z języka polskiego, języków obcych, historii i wiedzy o społeczeństwie, chemii, fizyki czy biologii lub medycyny. Dlatego przed nauczycielem edukacji dla bezpieczeństwa stoją ogromne wyzwania – szczególna dbałość o przekazywanie rzetelnych i aktualnych informacji, posiadanie umiejętności łączenia różnych metod pracy oraz umiejętności nawiązywania współpracy z instytucjami, które mogą wspierać jego działania.

Uczniowie pracują głównie metodami wspierającymi konstruktywistyczny model kształcenia i sprzyjającymi rozwijaniu inteligencji wielorakich, umysłów przyszłości, a w efekcie kompetencji kluczowych. Wśród nich na szczególną uwagę zasługują: analiza przypadku, burza mózgów, debata „za i przeciw”, drama, dyskusja sześciu kapeluszy myślowych de Bono, Jigsaw, mapa myśli, metaplan, metoda czterech kroków, metoda norm i instrukcji, metoda okrągłego stołu, metoda stacji zadaniowych, odwrócona lekcja, panel dyskusyjny, piramida priorytetów, projekt, przekład intersemiotyczny, symulacja, śnieżna kula, WebQuest, wykład konwersatoryjny, narzędzia TOC – chmura, logiczna gałąź, drzewko ambitnego celu. Wszystkie zostały szczegółowo omówione w programie „Wkręcamy się bezpiecznie w życie” dla klasy ósmej, jednak aby ułatwić pracę nauczycielowi realizującemu program, autor przytacza je poniżej:

Analiza przypadku – badanie i analizowanie przez uczniów konkretnego zdarzenia. Odkrywanie związków przyczynowo-skutkowych, które spowodowały określone zdarzenie, oraz opracowywanie alternatywnych przykładów postępowania w określonej sytuacji. Dzięki niej uczniowie poznają doświadczenia innych i będą mogli odnieść je do własnego życia. Uczy refleksji nad indywidualnym działaniem i przewidywania, jakie mogą być jego konsekwencje.

Burza mózgów – angażuje wszystkich uczniów, dając im możliwość swobodnej wypowiedzi i proponowania różnorodnych rozwiązań problemu. Pozwala w krótkim czasie zgromadzić wiele odpowiedzi, pomysłów, propozycji rozwiązań postawionego problemu.

Chmura – przez przedstawianie przypuszczeń oraz określanie problemów uczy znajdowania logicznych rozwiązań i rozwiązywania sporów. Pozwala zrozumieć punkt widzenia innych, uczy podejmowania odpowiedzialnych decyzji i współpracy,

rozumienia tematu i umiejętności oceniania pomysłów oraz przemyślanego rozwiązywania problemów.

Debata „za i przeciw” – pozwala na analizowanie problemu z różnych punktów widzenia. Pozwala na analizowanie wszystkich aspektów rozwiązań przed podjęciem decyzji końcowej, ostatecznej.

Drama – uczy aktywności i pozbywania się kompleksów czy nieśmiałości. Wspomaga umiejętności pracy w parach czy różnych zespołach, uwrażliwia na innych oraz uczy otwartości, kształtując wyobraźnię (nabycie umiejętności niezbędnych np. w sytuacji zagrożenia, bo nie wystarczy wiedzieć, jak udzielić pomocy – trzeba działać i jej udzielić).

Drzewko ambitnego celu – ułatwia osiągnięcie wyznaczonego ambitnego celu dzięki tworzeniu strategicznego planu podzielonego na etapy działania, poprzez określenie wszystkich możliwych przeszkód i sposobów, dzięki którym będzie można te przeszkody pokonać. Uczy uczniów określać własne cele i rozwijać umiejętności przywódcze (K. Suerken, *Techniki aktywizujące myślenie*, www.tocdlaedukacji.pl).

Dyskusja – związana z zagadnieniami nieposiadającymi jednoznacznego rozwiązania oraz zagadnieniami szczególnie trudnymi i złożonymi (np. podczas realizacji zagadnień związanych z katastrofami).

Dyskusja sześciu kapeluszy myślowych – ma na celu dążenie do wprowadzenia w procesie myślenia porządku przez wyznaczenie określonych sposobów tego myślenia i w efekcie wyznaczenie jednego. Pozwala to na wyeliminowanie myślenia na wiele sposobów. To z kolei przekłada się na stworzenie mapy czy drogi myśli i wybranie najlepszej z nich. Kolor kapelusza decyduje o tym, jak myślimy: biały – poznanie faktów i liczb, odsunięcie interpretacji; czerwony – w sposób kontrolowany mówienie o emocjach, intuicji, przecuciach i odczuciach, wyrażanie emocji i w odpowiednim momencie skończenie ich uzewnętrzniania; czarny – myślenie negatywne, ale nie emocjonalne, podawanie logicznych i uzasadnionych informacji; żółty – spekulowanie w sposób pozytywny, który nie wynika z zobaczenia zalet, ale jest zakładany z góry; zielony – kreatywny, szukanie zmian i nowego podejścia do rozważanego problemu; niebieski – organizujący proces myślenia i czuwający nad jego efektywnym przebiegiem przez wybieranie i ustalanie kolejności użycia poszczególnych kapeluszy myślowych, przekształcający nieuporządkowaną debatę w zorganizowany proces myślowy.

Jigsaw (puzzle, układanka) – ma na celu opanowanie pewnymi etapami większej ilości materiału. Kształci kompetencje selekcjonowania informacji, a także przedstawiania ich w jasny i zrozumiały sposób. Najpierw praca przebiega przy „stolikach tematycznych”. Uczniowie w parach lub w niewielkich grupach badają i analizują wskazane zagadnienia. Następnie uczniowie z różnych stolików są łączeni w zespoły „ekspertów” w zakresie poszczególnych problemów. Uczniowie prezentują sobie wzajemnie wiadomości zdobyte podczas pierwszej fazy zdobywania wiedzy. W końcowym efekcie opanowują materiał wypracowany przy wszystkich stolikach tematycznych.

Logiczna gałąź – dzięki schematowi „jeśli... to...” pozwala na przewidywanie konsekwencji w trudnych sytuacjach, a także postępowania własnego i innych. Uczy uczniów rozumienia konsekwencji postępowania, podejmowanych decyzji i eliminowania zachowań niepożądanych oraz głębszej analizy tematu i rozumienia logicznych zasad naukowych oraz matematycznych.

Mapa myśli – pozwala na usystematyzowanie wiedzy, wzbogacenie słownictwa fachowymi pojęciami, wyrobienie umiejętności kojarzenia faktów i związków przyczynowo-skutkowych, rozwija samodzielne myślenie i współdziałanie w zespole. Tu nauczyciel znajduje szczególne miejsce na wykorzystanie umiejętności uczniów autystycznych.

Metaplan – kształtuje koncentrację uczniów w czasie dążenia do konstruktywnego rozwiązywania problemów, rozumienia zjawisk, zdarzeń. Wyrabia umiejętności prawidłowego formułowania wniosków i prowadzenia dyskusji.

Metoda czterech kroków – celem jej jest kształtowanie określonych umiejętności bez żadnego teoretyzowania.

Krok 1. – edukator demonstruje uczniowi czynności w naturalnym tempie; krok 2. – edukator demonstruje czynności z dokładnym ich omówieniem; krok 3. – obserwujący uczeń instruuje edukatora, jak ma wykonywać czynności (może być powtarzane, aż czynność zostanie wykonana bezbłędnie); krok 4. – uczeń wykonuje czynność, omawiając, co właśnie robi i z jakiego powodu lub w jakim celu. Następnym etapem jest faza ćwiczeń – np. w parach udzielanie pierwszej pomocy.

Metoda norm i instrukcji – które są niezbędnymi wytycznymi do działania praktycznego. Praktyczne działania ucznia powinny być wspomagane instrukcjami stanowiącymi wskazówki natury prakseologicznej, której zadaniem jest nadanie działalności ucznia charakteru celowego i planowego. Powinny one wytyczać kierunki samodzielnej pracy ucznia nad organizowaniem wypowiedzi, powinny ułatwiać przekładanie wiadomości teoretycznych, zawartych w normach, na praktyczne operacje językowe. Jest to niezbędny element pracy, aby uczeń potrafił zarówno odczytać, jak i zbudować jasną oraz precyzyjną instrukcję.

Metoda okrągłego stołu – to sposób swobodnej wymiany poglądów między nauczycielem i uczniami, którzy przedstawiają własne poglądy oraz doświadczenia, udzielając sobie wyjaśnień. Prowadzący (nauczyciel lub uczeń) uzupełnia je i koryguje. Na koniec następuje podsumowanie przez nauczyciela lub wybranego ucznia.

Metoda stacji zadaniowych – pobudza aktywność uczniów przez całą lekcję, daje im możliwość wykazania się inicjatywą, szansę na odniesienie sukcesu i poczucie przynależności do grupy, w której uczą się współpracy, respektowania norm i umiejętności komunikowania. Nieprzecenioną jest też integracja w grupie zadaniowej oraz możliwość zastosowania różnych pomocy dydaktycznych pozwalających na przyswajanie wiedzy wieloma kanałami.

Odwrócona lekcja – charakteryzuje się zmianą w samym podejściu do nauczania. Jest sposobem na dostosowanie nauki do indywidualnych potrzeb edukacyjnych

poszczególnych uczniów. W domu uczeń się uczy, a w szkole pogłębia i utrwala zdobytą wiedzę. Takie odwrócenie pozwala zdecydowanie lepiej wykorzystać technologie informacyjno-komunikacyjne, które umożliwiają oddziaływanie na kilka zmysłów jednocześnie.

Panel dyskusyjny – sposób wymiany poglądów i dochodzenia do rozwiązania problemu w drodze rozmów między ekspertami np. ratownikiem medycznym, strażakiem, policjantem i uczniami. Pozwala na rozwijanie umiejętności prezentowania dłuższej wypowiedzi, wyrabiania umiejętności sprawnego argumentowania własnych opinii i inspiruje do uczestnictwa w dyskusji.

Piramida priorytetów – rozwija umiejętność pracy w grupie, kształtowania poglądów i wyrażania opinii, zaangażowania się w rozwiązanie problemu i umiejętność prowadzenia negocjacji.

Projekt – aktywizuje uczniów i dąży do mobilizacji ich do pracy samodzielnej.

Ważne jest w nim to, żeby uczeń potrafił wyszukiwać informacje na podany temat, selekcjonować je i opracowywać, a także komunikować się i współpracować w grupie. Rozwija twórcze myślenie i kreatywność. Efektem tej pracy jest powstanie np. inscenizacji, wystawy, publikacji, prezentacji, audycji, filmu, imprezy kameralnej, gry terenowej, reklamy, bloga itp.

Przekład intersemiotyczny – dzięki niemu uczniowie uczą się przekazywania tych samych treści przy pomocy różnych sposobów komunikowania (wg A. Dyduchowej).

Symulacja – opierając się na naśladowaniu rzeczywistości, ma na celu zdobycie przez uczniów doświadczenia zbliżonego do prawdziwego. Jej celem jest doskonalenie umiejętności, bezpieczne ćwiczenie sytuacji zagrożenia np. udzielania pierwszej pomocy lub przewidywania skutków zjawisk i zagrożeń.

Śnieżna kula – łączy pracę indywidualną z pracą w grupie, pozwala na dostrzeganie różnych aspektów problemu, konfrontowanie opinii i argumentów pojedynczych uczniów ze zdaniem innych uczniów i całej grupy oraz kształcenie umiejętności prowadzenia negocjacji.

WebQuest – jest swojego rodzaju projektem grupowym. To metoda badawcza, w której wiele lub nawet wszystkie informacje wykorzystywane przez uczniów pochodzą z internetu. WebQuest jest tak zaprojektowana, aby motywować badacza do twórczego wykorzystania informacji, a nie tylko wyszukania ich w sieci, oraz aby wspomagać jego myślenie na poziomie analizy, syntezy i ewaluacji. Jej celem jest stawianie atrakcyjnych dla uczniów problemów i organizowanie nauczania wokół określonych pojęć (Bernie Dodge, San Diego University, 1995).

Wykład konwersatoryjny – forma wprowadzenia uczniów w temat i zarysowania kontekstów, których będą potrzebować, by zrozumieć i omawiać nowe zagadnienia. Jest połączony z aktywnością uczniów, która jest kierowana na rozwiązanie problemów teoretycznych i praktycznych. Pozwala on na postawienie na tej samej płaszczyźnie nauczyciela i ucznia oraz zapewnienie uczniom udziału w poszukiwaniach odpowiedzi,

dochodzenia do prawdy oraz bronienu własnego zdania. Jest to forma dialogu między nauczycielem i uczniami, którzy przez działanie podążają do rozwiązania problemu.

Czy dodatkowo:

Metafory – to technika sprzyjająca integracji grupy i lepszemu poznawaniu się uczniów i nauczyciela. Polega na rozwijaniu zdań charakteryzujących osoby lub całą grupę jako zespół zadaniowy.

Tarcza strzelecka – to metoda ewaluacyjna, która służy ocenie zjawiska, wydarzenia, jakości podejmowanych przez ucznia lub nauczyciela aktywności. Na tarczy strzeleckiej pola od 1 do 10 oznaczają skalę ocen przyznawanych określonemu czynnikowi.

Uczenie się poprzez nauczanie (Lernen durch Lehren – LdL) – to metoda prowadzenia zajęć, w której uczniowie przejmują rolę nauczyciela. Uczeń prowadzący zajęcia ustala z nauczycielem ich tematykę, samodzielnie (lub we współpracy z innym uczniem) przygotowuje pewną część zajęć oraz materiały potrzebne do ich realizacji. Jego zadaniem jest takie zorganizowanie lekcji, aby uczniowie byli aktywni. Szczególnie przydatna w rozwijaniu uzdolnień uczniów.

Dzięki wykorzystaniu tych metod uczniowie nabywają kompetencje wszystkimi zmysłami, rozwijając inteligencję i kompetencje kluczowe. Wykorzystują posiadane już umiejętności lingwistyczne i włączają się w spontaniczną naukę języków obcych nowożytnych (język branżowy) oraz umiejętność korzystania z technologii informacyjno-komunikacyjnej. Obok indywidualnego działania współdziałają w parach oraz w różnych grupach lub w całym zespole.

Jest to jednak nadal propozycja, gdyż każdy kreatywny nauczyciel oprócz technik wyróżnionych w programie dysponuje z pewnością wachlarzem metod pracy i umiejętnościami organizowania pracy z uczniami w taki sposób, aby przekazywać im wiedzę i kształcić umiejętności oraz rozwijać u nich kompetencje kluczowe.

6. WARUNKI I SPOSOBY REALIZACJI KSZTAŁCENIA

Program dla klasy pierwszej czteroletniego liceum ogólnokształcącego realizowany zarówno w izolacji, jak i jako kontynuacja możliwy jest tylko z odpowiednio przygotowanym zapleczem w szkole, gdzie nauczyciel ma odpowiednie narzędzia, aby przygotować prezentację, wyświetlić film pokazowy, a następnie uczniowie mają możliwość wykonywania ćwiczeń praktycznych, bo aktualna i odpowiednio przekazana teoria jest niezbędnym fundamentem, na którym to uczeń buduje swoją wiedzę, a tę z kolei w przyszłości zastosuje w sytuacjach typowych i nietypowych. Do tego potrzebne są też narzędzia ICT: wizualizatory, kamery cyfrowe, komputery i odpowiednie oprogramowania, fantomy, symulatory itp.

Jak już wspomniano oba programy są kompatybilne. Program dla szkoły średniej poszerza zdobytą już przez uczniów wiedzę w klasie ósmej i sprawdza ją w sytuacjach typowych i nietypowych z uwzględnieniem prowadzenia większości lekcji ze wsparciem funkcjonariuszy w ich miejscu pracy – w instytucjach działających na rzecz szeroko rozumianego bezpieczeństwa. Tu uczniowie uaktualniają i poszerzają wiedzę, ćwiczą z odpowiednim sprzętem i poznają pracę ludzi na co dzień dbających o bezpieczeństwo. W związku z powyższym wymaga to grupowania zajęć – np. 2 godziny jedna po drugiej – czy organizacji kilkugodzinnych lub nawet całonocnych wycieczek w połączeniu z zajęciami z biologii, wychowania fizycznego, wiedzy o społeczeństwie, z podstaw przedsiębiorczości lub zajęć z wychowawcą.

Nauczyciel w naturalny sposób współpracuje z innymi nauczycielami pracującymi w szkole. Szkoła natomiast współpracuje z instytucjami takimi jak Policja, Wojewódzki Ośrodek Ruchu Drogowego, Państwowa Straż Pożarna, Ochotnicza Straż Pożarna, Straż Graniczna, WOPR czy GOPR, zarządzaniem kryzysowym, ale także z instytucjami działającymi na rzecz osób niepełnosprawnych. Uzależnione jest to tylko od kreatywności poszczególnych nauczycieli. Dlatego warto i należy korzystać z takiej współpracy, zwłaszcza jeżeli szkoła nie posiada odpowiednio wyposażonej sali do prowadzenia zajęć z edukacji dla bezpieczeństwa.

W Państwowej Straży Pożarnej można przeprowadzić zajęcia na temat rozpoznawania zagrożeń, organizacji i prowadzenia różnego typu akcji ratowniczych w czasie pożarów, klęsk żywiołowych i likwidacji tych zagrożeń; powszechnego systemu ochrony ludności; organizacji i nadzoru nad przestrzeganiem przepisów przeciwpożarowych, prowadzeniem prac naukowych i badawczych w tym zakresie; z zakresu ochrony ludności we współpracy z innymi instytucjami; współpracy Państwowej Straży Pożarnej z Ochotniczymi Strażami Pożarowymi oraz strażami pożarnymi i służbami ratowniczymi w innych państwach, z którymi Polska posiada umowy międzynarodowe.

Policja może pomóc przy organizacji zajęć związanych z ochroną zdrowia i życia ludzi, zwierząt i mienia przed bezprawnym ich zagarnięciem w czasie wypadków czy klęsk żywiołowych; ochroną bezpieczeństwa, zapewnienia porządku w miejscach publicznych podczas pokoju i stanu zagrożenia; profilaktyki uzależnień i przeciwdziałaniu przemocy, stalkingu, cyberprzemocy, cyberprzestępczości i antyterroryzmu.

Stacja Ratownictwa Medycznego to miejsce, w którym fachowcy mogą z młodzieżą prowadzić przede wszystkim zajęcia z udzielania pierwszej pomocy – zwłaszcza jeśli szkoła nie posiada odpowiednich pomocy do organizacji takich zajęć.

W siedzibie WOPR-u wartościowe będą zajęcia z profilaktyki oraz nauki udzielania pomocy i ratowania życia na różnego typu zbiornikach wodnych, a w siedzibie GOPR-u na terenach górskich, w jaskiniach, trudno dostępnych skałach czy górskich rzekach. To także miejsca, w których można w naturalny sposób uczyć młodzież ochrony środowiska naturalnego.

Jednostka Wojskowa – uczniowie mogą zdobyć wiedzę z zakresu zagrożeń militarnych np. organizacji Sił Zbrojnych Rzeczypospolitej Polskiej, współpracy wojska z podmiotami cywilnymi czy Międzynarodowego Prawa Humanitarnego.

Sejm to miejsce, w którym młodzi ludzie mogą poznawać politykę państwa w zakresie zapewnienia bezpieczeństwa obywatelom w czasie pokoju i w stanach zagrożenia np. klęski żywiołowej, stanie wyjątkowym czy wojennym.

Instytut Meteorologii i Gospodarki Wodnej (jego Stacje Hydrologiczno-Meteorologiczne i posterunki) – jak funkcjonuje służba hydrologiczna i meteorologiczna w kraju, jak opracowywane są prognozy pogody i jak w związku z tym przebiega prognozowanie zagrożeń.

W wydziale Zarządzania Kryzysowego – na poziomie kraju, województwa, powiatu czy gminie można zorganizować zajęcia z ostrzegania ludności czy przygotowania się na nadejście zagrożeń naturalnych i antropogenicznych (cywilizacyjnych).

Wizyta w takiej instytucji czy wypożyczenie od niej pomocy dydaktycznych pozwoli w pełni zrealizować program w każdej szkole.

Tak jak w szkole podstawowej – szeroko rozumiana współpraca z różnymi instytucjami – pozwoli przystosować budynek i teren szkolny do przebywania w nich osób niepełnosprawnych, czasem w sposób bardzo prosty i niewymagający dużych nakładów finansowych, jak np. żółte oznaczenia dla niedowidzących czy ogród szkolny, tor przeszkód, miasteczko rowerowe z miejscami sensorycznymi, dla uczniów z autyzmem i zespołem Aspergera.

Zajęcia prowadzone przez funkcjonariuszy w szkole i udział uczniów w zajęciach organizowanych we współpracujących instytucjach pozwolą uczniom znaleźć się w bardzo prawdopodobnych sytuacjach oraz poznać swoje predyspozycje do wykonywania danego zawodu w przyszłości, poćwiczyć konkretne umiejętności w warunkach bardziej naturalnych niż sala szkolna i zagospodarować swój czas wolny, wstępując np. do Młodzieżowej Drużyny Pożarniczej.

Działanie w szkolnym wolontariacie będzie naturalnym przeciwdziałaniem wykluczeniu, a przez powyższe działania uczniowie w naturalny sposób będą nadal „wkręcać się bezpiecznie w życie”, bo o to chodzi w edukacji dla bezpieczeństwa na wszystkich etapach życia, a zwłaszcza szkolnym.

Uczniowie ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi muszą znaleźć swoje szczególne miejsce w klasie realizującej zasady edukacji włączającej. Im należy poświęcić szczególną uwagę, dostosowując zarówno formy, jak i warunki pracy (np. uczniowi niedowidzącemu należy zapewnić: lupę, linijkę powiększającą, stolik z blatem ustawionym pod odpowiednim kątem oraz bardzo dobrej jakości materiały kserowane, a uczniowi z autyzmem przygotować krótkie, jednoznaczne instrukcje i pamiętać, że nie lubi zmieniać swojego rytmu pracy, więc przy lekcji z ewakuacji czy każdym innym wyjściu ze szkoły poinformować go dużo wcześniej o tym i przedstawić planowany przebieg zajęć).

Dostosowania dla uczniów z niepełnosprawnościami muszą znaleźć się w wielospecjalistycznej ocenie poziomu funkcjonowania ucznia i indywidualnym programie edukacyjno-terapeutycznym, w którego napisaniu uczestniczą wszyscy nauczyciele i specjaliści – także nauczyciel edukacji dla bezpieczeństwa (IPET należy opracować do 30 września).

Nie możemy też zapomnieć o uczniu zdolnym, któremu możemy zaproponować między innymi wzbogacanie, nauczanie indywidualne, pełnienie funkcji asystenta nauczyciela, lidera w grupie czy tutoring.

7. SPOSOBY SPRAWDZANIA OSIĄGNIĘĆ UCZNIÓW

Ocenianie na wszystkich etapach edukacyjnych ma pomagać uczniowi poznawać jego możliwości i wskazywać poziom posiadanej wiedzy. Dodatkowo ma on motywować ucznia do dalszej nauki, rozwijać jego zainteresowania i dawać informację zwrotną, jak uczeń powinien pracować dalej.

Tak też jest na III etapie edukacyjnym.

Do oceniania uczniów podczas realizacji programu proponuje się ocenianie kształtujące. W którym D. Sterna wyodrębniła 5 strategii uczenia się:

- I. Określanie i wyjaśnianie uczniom celów uczenia się i kryteriów sukcesu.
- II. Organizowanie w klasie dyskusji, zadawanie pytań i zadań dających informacje, czy i jak uczniowie się uczą.
- III. Udzielanie uczniom takich informacji zwrotnych, które umożliwiają ich widoczny postęp.
- IV. Umożliwienie uczniom korzystania wzajemnie ze swojej wiedzy i umiejętności.
- V. Wspomaganie uczniów, by stali się autorami procesu własnego uczenia się.

Stosując je (najogólniej mówiąc), nauczyciel podaje uczniom informacje (cele lekcji, kryteria sukcesu) w ich języku, a następnie ocenia ich, nie zamykając im drogi do dalszej pracy – dając informację zwrotną, z której uczeń dowiaduje się, co zrobił dobrze, co ma poprawić i w jaki sposób oraz co dzięki temu będzie mógł osiągnąć (D. Sterna, *W szkole jest OK. Ocenianie kształtujące w praktyce*, CEO, Warszawa 2018).

Dzięki takiej ocenie uczeń może się lepiej uczyć, może uczyć się na swoich błędach i może je poprawiać do skutku. Oczywiście zależy to od możliwości danego ucznia i umowy między uczniem a nauczycielem. Praktykowana często wśród nauczycieli jest zasada, że pierwsza praca oceniana jest oceną kształtującą z drugą (poprawa) oceną sumującą wyrażoną stopniem. To jednak zależy wyłącznie od tego, na co nauczyciel umówi się z uczniami.

Przy takim ocenianiu pamiętać należy też o sprawdzaniu tylko tych elementów, których dotyczyła umowa nauczyciel–uczeń, i ani nie nagradzać, ani nie karać uczniów za elementy, które nie miały podlegać ocenie.

Jeszcze jednym – bardzo szczególnym – elementem oceniania jest dostosowanie oceniania do potrzeb i możliwości ucznia ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi i w zależności od tego, czy jest to np. uczeń w normie intelektualnej czy uczeń z niepełnosprawnością intelektualną, z niepełnosprawnością ruchową czy ADHD albo szczególnie uzdolniony autystyk, zawsze musimy pamiętać, że nie ma dwóch jednakowych! Dlatego też każdy z nich musi być oceniany zgodnie z jego potrzebami, a sposób tego oceniania powinien się znaleźć w indywidualnym programie edukacyjno-terapeutycznym napisanym dla konkretnego ucznia. Podpowiedzi zostały opracowane

w programie „Wkręcamy się w życie” dla szkoły podstawowej, a przywołane tu na potrzeby nauczycieli programu „Wkręcamy się w życie II”:

- uczeń z dysleksją, dysortografią, dysgrafią – potrzebuje wydłużonego czasu pracy; stosowania częstej zachęty i pochwały; umożliwienia osiągnięcia sukcesów małymi krokami; zadań związanych z czytaniem i pisaniem – krótkich czasowo; niezaskakiwania go wytypowaniem do odpowiedzi oraz wydłużania mu czasu na odpowiedź, aby mógł przypomnieć sobie wiadomości, oraz wspomagania go odpowiednimi pytaniami; umożliwienia pisania prac drukowanymi literami lub na komputerze; stosowania dodatkowych, krótkich instrukcji; dostosowania w ocenianiu pod kątem ortografii i interpunkcji (oceniać należy postępy ucznia a nie liczbę błędów); nieoceniania czytelności pisma i estetyki; nieuwzględniania pomyłek związanych z orientacją przestrzenną,
- uczeń z dyskalkulią – potrzebuje pomocy przy odczytywaniu dłuższych poleceń lub zamiany na polecenia krótsze; dokonywania obliczeń dowolnym sposobem; wydłużenia czasu na zadania z obliczaniem w pamięci; nieuwzględniania błędów w myleniu podobnych cyfr i niedokładności zapisów na osi liczbowej,
- uczeń autystyczny, z zespołem Aspergera – potrzebuje stałego planu zajęć i ich przebiegu; także podczas sprawdzania wiadomości i umiejętności, formułowania poleceń prostych i precyzyjnych oraz powtórzenia ich z utrzymaniem kontaktu wzrokowego (nie u wszystkich uczniów); wskazywania mu, co ma wykonywać i w jakiej kolejności; stosowania informacji graficznej, unikania ozdobników, bodźców rozpraszających; czasem zmiany terminu sprawdzenia danej wiedzy,
- uczeń niedowidzący – potrzebuje powiększonej czcionki tekstów; czytelności materiału ikonograficznego z zastosowaniem kontrastu kolorów; wydłużonego czasu pracy,
- uczeń niedosłyszący – potrzebuje informacji, instrukcji w formie słownej i graficznej (do wyboru); wydłużonego czasu na odpowiedź, powtórzenia pytań lub ich zamiany na krótszą, bardziej precyzyjną formę,
- uczeń z ADHD – potrzebuje więcej czasu na powtarzanie i utrwalanie, krótkich, precyzyjnych poleceń i instrukcji; ograniczenia bodźców rozpraszających; częstego stosowania pochwały; dostosowania czasu sprawdzania wiedzy do możliwości skupienia ucznia; umożliwienia mu powrotu do przerwanych zadań,
- uczeń z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu lekkim – potrzebuje wydłużonego czasu pracy; krótkich, precyzyjnych instrukcji i poleceń; dodatkowego naprowadzenia,
- uczeń z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu umiarkowanym i znacznym realizuje inną podstawę programową,
- uczeń szczególnie uzdolniony – potrzebuje dodatkowych wyzwań; dodatkowych zadań wykraczających poza podstawę programową, opartych na nowatorskim podejściu do tematu lub szukających nowatorskich rozwiązań; możliwości przedstawienia na forum różnych form pracy samodzielnej.

Takie ocenianie pomaga uczniom uczyć się. Nie oznacza to rezygnacji z ocen, a tylko ich ograniczenie, które daje możliwość bezstresowego poprawiania zadań – a przy nauce np. pierwszej pomocy jest to niezbędne, bo nie chodzi o to, żeby zaliczyć umiejętność udzielenia pomocy – chodzi o to, żeby umieć udzielić tej pomocy DOBRZE. Od tego może w przyszłości zależeć czyjeś zdrowie lub życie.

Wiedzę na wejściu możemy sprawdzić, wykorzystując „Kartę wstępną”, w której stopień posiadanej wiedzy i opanowanych umiejętności nauczyciel zaznaczy metodą świateł drogowych. Karta taka zbudowana jest z 3 kolumn: 1) pytania z wiedzy i opanowania umiejętności, 2) odpowiedzi ucznia, 3) ocena nauczyciela: uczeń wie (światło zielone)/uczeń nie wie (światło czerwone)/uczeń posiada wiedzę częściowo (światło żółte). Tym samym testem możemy sprawdzić przyrost wiedzy pod koniec roku szkolnego – wówczas należy „Kartę wstępną” rozbudować o 4 kolumnę: „ocena nauczyciela na koniec roku szkolnego” i przenieść do niej (kolorem) informacje z „Karty” wypełnianej na koniec roku szkolnego. Jest to jedna z najprostszych, najszybszych i najbardziej czytelnych metod sprawdzenia przyrostu wiedzy (także samooceny i oceny koleżeńskiej), stosowana z powodzeniem u uczniów na wszystkich etapach edukacyjnych jako element oceniania kształtującego.

Na początku roku szkolnego należy rozpoznać wiedzę i umiejętności uczniów zdobyte na różnych przedmiotach na poprzednich etapach edukacyjnych, przedmiocie edukacja dla bezpieczeństwa w klasie ósmej oraz ich ewentualne trudności i uzdolnienia (SPE). Jest to niezbędne do zaplanowania pracy na przedmiocie edukacja dla bezpieczeństwa w klasie pierwszej na III etapie edukacyjnym. Diagnoza pozwoli dopasować treści do ilości jednostek lekcyjnych (tzw. ramówka). Treści, które uczniowie opanowali, nauczyciel zaplanuje na mniejszej ilości jednostek lekcyjnych (np. przez ich połączenie – zajęcia sumujące, utrwalające wiedzę w formie debaty, dyskusji w kapeluszach de Bono czy uczenia się przez nauczanie), a te, które wymagają doskonalenia lub są nowe, zaplanuje na więcej jednostek lekcyjnych. Tu nauczyciel ustali też ilość lekcji poświęconych na podsumowanie wiadomości oraz ich sprawdzenie. Dobierze też do realizacji konkretnych treści odpowiednie metody, techniki, formy pracy i środki dydaktyczne. Program je proponuje, wskazuje, zaleca, ale to nauczyciel decyduje, które z nich wykorzysta (podział na zagadnienia w rozdziale „Treści kształcenia – wymagania szczegółowe” nie oznacza podziału na pojedyncze jednostki lekcyjne).

Dla potrzeb sprawdzenia opanowania wiedzy i umiejętności oraz określenia ich oceną sumującą w ciągu roku szkolnego autor proponuje wprowadzenie „Karty wiedzy i umiejętności ucznia”, którą nauczyciel uzupełnia w ciągu całego roku szkolnego. Można też zastosować dwie karty – jedna na każde półrocze. Narzędzie to sprawdzi się jako kontynuacja oceniania proponowana już dla realizacji programu „Wkręcamy się bezpiecznie w życie” dla szkoły podstawowej, ale także bez takiej kontynuacji.

Karta podzielona jest na 8 kolumn: wiedza i umiejętności, zajęcia lekcyjne, zajęcia/zadania pozalekcyjne, konkursy/turnieje/zawody, MDP, wolontariat, ocena półroczna, ocena roczna oraz 4 wiersze dotyczące treści nauczania.

Treści trzech wierszy: zdrowie indywidualne i zbiorowe, współpraca w sytuacjach kryzysowych i bezpieczeństwo państwa, które oceniane są za pomocą pisemnego sprawdzianu wiedzy lub odpowiedzi ustnej (według decyzji nauczyciela). Czwarty wiersz podzielony jest na 8 mniejszych wierszy, z których każdy dotyczy udzielania pomocy w innej sytuacji: ocena stanu zagrożenia życia, apteczka pomocy, resuscytacja krążeniowo-oddechowa, zatrucie i zadławienie, urazy kończyn, oparzenia i odmrożenia, pierwsza pomoc we wstrząsie, udzielenie pomocy tonącemu. Wiedzę i umiejętności z pierwszej pomocy nauczyciel ocenia pojedynczo, a następnie wystawia ogólną ocenę za „pierwszą pomoc” poprzez zsumowanie ocen częściowych.

Nauczyciel w ciągu roku szkolnego uzupełnia „Kartę” (może to być w czasie zajęć, na lekcjach powtórzeniowych i po sprawdzianach lub w czasie wizyt w instytucjach, w których odbywają się ćwiczenia z udzielania pierwszej pomocy) – wstawia oceny zgodnie z przedmiotowym systemem oceniania, z którym uczniowie zostają zapoznani na początku roku szkolnego. W systemie oceniania powinny znaleźć się informacje, kiedy i w jaki sposób uczniowie mogą i powinni uzyskać ocenę sumującą, wpisywaną do „Karty wiedzy i umiejętności ucznia”. Tu należy ustalić z uczniami, kiedy otrzymają ocenę kształtującą, a kiedy sumującą – np. za pierwszym „podejściem” może uczeń otrzymać ocenę kształtującą, a za drugim sumującą lub może to być ocena uzyskana w określonym czasie niezależnie od powtórzeń – zależy to od ustaleń między nauczycielem a uczniem.

Należy pamiętać jednak, aby uczeń „nie poprawiał się” w nieskończoność – musi to być zapisane w przedmiotowym systemie oceniania zgodnym z zasadami oceniania wewnątrzszkolnego.

Tak jak na poprzednich etapach edukacyjnych, oceniając ucznia oceną sumującą, pamiętajmy, że każda ocena jest rodzajem opinii na temat młodego człowieka, przez co posiada ogromny wymiar wartościujący. Oceny sumujące mają też skutki niedające się do końca przewidzieć – bo często bywają odsunięte w czasie. Potwierdzają jednak tylko opanowanie przez uczniów pewnej partii materiału, natomiast bardzo często dla odbiorców zewnętrznych bywają niewiarygodne.

Dużo zależy też od zasad oceniania wewnątrzszkolnego czy od umowy nauczyciela z uczniami, którzy często potrzebują otrzymania szybkiej informacji w formie stopnia, ale pamiętać należy zawsze, że ocena nie informuje ucznia, czego mu zabrakło i jak powinien to poprawić – stąd niewątpliwa potrzeba zdecydowanej dominacji w programie oceniania kształtującego. Oczywiście trzeba uczniów oceniać zarówno oceną kształtującą, jak i oceną sumującą, tylko musimy robić to z dużą odpowiedzialnością, gdyż uczniowie nie mogą np. tylko nauczyć się udzielać pierwszej pomocy na ocenę. Muszą umieć jej udzielić zgodnie z normami, procedurami, bo może w przyszłości dzięki temu uratują czyjeś zdrowie lub życie.

Na koniec należy pamiętać, że każdy przedmiotowy system oceniania musi być zgodny z zasadami opisanymi w jej statucie.

8. EWALUACJA PROGRAMU

Realizacja programu „Wkręcamy się bezpiecznie w życie II” będzie poddana ewaluacji formatywnej, konkluzywnej oraz triangulacji.

Dokumenty poddane analizie to wynikowy plan pracy lub rozkład materiału, arkusze ocen – wyniki ocen półrocznych i końcoworocznych, sprawozdania z realizacji zajęć przedstawiane radzie pedagogicznej, informacje o wynikach konkursów, zawodów, prace uczniów, zeszyty OK, portfolio uczniowskie i inne.

Ewaluacja przedstawi informację, czy zaszły zmiany w posiadanej wiedzy uczniów, rozwijanych kompetencjach i reprezentowanych postawach oraz jakie one są:

- czy udało się rozwinąć inteligencje wielorakie,
- czy udało się rozwinąć kompetencje kluczowe.

Zostanie przeprowadzona za pomocą:

- arkuszy analizy dokumentów,
- arkuszy analizy prac uczniów,
- arkuszy obserwacji zajęć,
- kwestionariuszy wywiadów,
- ankiet,

których treść będzie uzależniona od respondenta, do którego będzie kierowana.

Podaję przykładowe pytania kierowane do uczniów, nauczycieli, rodziców, instytucji współpracujących, które zostały opracowane na potrzeby programu dla szkoły podstawowej, ale ich uniwersalność pozwala na zastosowanie ich także na potrzeby ewaluacji tego programu:

1. Pytania skierowane do uczniów:

- Czy według Ciebie zagadnienia realizowane na zajęciach edb są trudne?
- Co pomagało Ci w pracy na zajęciach edb?
- Co przeszkadzało Ci w pracy na zajęciach edb?
- W czasie jakich zajęć więcej zapamiętujesz – teoretycznych czy praktycznych?
- Jakie umiejętności potrafiłbyś wykorzystać w codziennym życiu?
- Czy lubisz współpracować w parze/grupie?
- Co ułatwia, a co utrudnia Ci dokonywanie oceny koleżeńskiej?
- Co według Ciebie najczęściej sprawia trudność Twoim kolegom podczas pracy w grupie?
- Co ułatwia, a co utrudnia Ci dokonywanie samooceny?
- Czy potrafisz udzielić pierwszej pomocy?
- Czy nauczyłeś kogoś udzielać pierwszej pomocy?
- Czy udzieliś pierwszej pomocy bezdomnemu?
- Czy udzieliś pierwszej pomocy w innym kraju?

- Czy Twój wybór profilu klasy zmienił się w ciągu roku? Jeśli tak, to co o tym zdecydowało?

- Czy wiedza zdobyta na zajęciach edb zmieniła Twoją postawę patriotyczną?

2. Pytania skierowane do nauczycieli przedmiotu edukacja dla bezpieczeństwa:

- Czy sformułowane cele i treści są zrozumiałe?
- Czy zostały dokładnie określone sposoby i warunki realizacji?
- Czy program w odpowiednim stopniu uwzględnia edukację włączającą?
- W jakim stopniu stosowane metody i formy pracy pomagają w nauce uczniom ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi?
- Czy zaproponowana organizacja zajęć ułatwia osiągnięcie celów?
- Czy uczniowie nabywają umiejętności udzielania pierwszej pomocy?
- Czy uczestniczenie w zajęciach ratowników medycznych, strażaków, policjantów ułatwia realizację treści i osiągnięcie celów?
- Czy są widoczne różnice w nabywaniu kompetencji kluczowych przez uczniów naszej szkoły na tle innych uczniów?
- Czy szkoła zapewnia odpowiednie pomoce dydaktyczne i warunki do realizacji edb?

3. Pytania skierowane do rodziców:

- Czy uczeń jest traktowany indywidualnie?
- Czy stosowane metody i formy pracy pozwalają uczniom z niepełnosprawnością w pełni uczestniczyć w zajęciach?
- Czy rodzice mogą wpływać na działania szkoły?
- Czy rodzice mają wpływ na rodzaj nauczania preferowany przez szkołę?
- Czy rodzicom zależy na tym, żeby uczeń dobrze się uczył?
- Czy rodzicom zależy na tym, żeby uczeń uczył się sam?
- Czy rodzicom zależy na współpracy z nauczycielami?
- Czy według rodziców nauczycielom zależy na tym, żeby uczeń dobrze się uczył?
- Czy według rodziców nauczycielom zależy na tym, żeby uczeń uczył się sam?
- Czy według rodziców nauczycielom zależy na współpracy z rodzicami?
- Czy rodzice zauważyli zmiany w preferencjach zawodowych, wyborze profilu klasy przez syna/córkę? Jeśli tak, to co na to wpłynęło?

4. Pytania skierowane do różnych podmiotów:

- W jaki sposób szkoła rozwija swoje działania w obszarze bezpieczeństwa?
- Jakich działań w obszarze bezpieczeństwa dotyczyła współpraca?
- Czy sposób, w jaki organizowana była współpraca w zakresie bezpieczeństwa jest optymalny?
- Czy warto kontynuować współpracę?
- Jakie korzyści współpracy należałoby bardziej wyeksponować?
- Czy zakres współpracy należałoby poszerzyć?
- Czy można wskazać zauważalne efekty współpracy? Jeśli tak, to jakie?

- Czy realizacja programu przeciwdziała wykluczeniu społecznemu? W jaki sposób?

Tak przeprowadzona ewaluacja programu pozwoli na sporządzenie raportu, który da odpowiedź na pytania:

1. Czy w czasie realizacji programu rozwijane są inteligencje wielorakie?
2. Czy w czasie realizacji programu rozwijane są kompetencje kluczowe?
3. Czy w czasie realizacji programu uczniowie nabywają praktyczne umiejętności podejmowania działań ratowniczych?
4. Czy program umożliwia nauczycielom modyfikować go, dostosowując do potrzeb klasy?
5. Czy program pozwala realizować zadania edukacji włączającej?
6. Czy program jest kompatybilny z innymi programami realizowanymi w szkole?
7. Czy realizacja programu umożliwia w optymalny sposób organizować współpracę z rodzicami i instytucjami działającymi na rzecz szeroko rozumianego bezpieczeństwa?

9. BIBLIOGRAFIA

1. Brzezińska Anna Izabela, *Spoleczna psychologia rozwojowa*, Wydawnictwo Naukowe Scholaris, Warszawa 2000.
2. Borgensztajn Joanna, Karczewska-Gzik Agnieszka, Milewska Marta, Witkowska Elżbieta, Malinowski Michał, *Wytyczne do tworzenia programów nauczania i scenariuszy zajęć*, ORE, Warszawa 2018.
3. Gardner Howard, *Inteligencje wielorakie. Nowe horyzonty w teorii i praktyce*, Wydawnictwo Laurum, Warszawa.
4. Gardner Howard, *Pięć umysłów przyszłości*, Wydawnictwo Laurum, Warszawa 2009.
5. Habib Marzenna, Konferencja ORE, *Edukacja włączająca w szkołach i placówkach systemu oświaty*, 16.02.2018.
6. Falecki Janusz, *Zagrożenia niemilitarne i ich typologia*, (w:), *Ochrona przeciwpożarowa a bezpieczeństwo państwa*, red. Zboina Jacek, Wiśniewski Bernard Wydawnictwo CNBOP-PIB, Józefów 2014.
7. Kaczmarek Waldemar, Wawrzusiszyn Andrzej, Grzyb Jan, *Podstawowe zagadnienia teorii i praktyki edukacji dla bezpieczeństwa*, Mazurski Ośrodek Doskonalenia Nauczycieli w Ełku, Ełk 2011.
8. Korporowicz Leszek (opr.), *Słownik ważniejszych pojęć*, (w:) *Ewaluacja w edukacji*, (red.) Korporowicz Leszek, Oficyna Naukowa, Warszawa 1997.
9. Popis Janusz, *Edukacja dla bezpieczeństwa*, w: *Podstawowe zagadnienia teorii i praktyki edukacji dla bezpieczeństwa*, (red.) Kaczmarek Waldemar, Wawrzusiszyn Andrzej, Grzyb Jan, Ełk 2011.
10. Popis Janusz, *Przygotowania obronne Państwowej Straży Pożarnej – stan obecny i perspektywy na przyszłość*, [w:] *Racjonalizacja zarządzania jednolitymi formacjami umundurowanymi odpowiedzialnymi za bezpieczeństwo wewnętrzne*, (red.) Wiśniewski Bernard Warszawa 2017.
11. Popis Janusz, *Nietypowe zastosowanie standardowego sprzętu ratowniczego do zabezpieczania miejsca zdarzenia. Bezpieczeństwo i Technika Pożarnicza*, kwartalnik 02 (14)/09, Wydawnictwo Centrum Naukowo-Badawczego Ochrony Przeciwpożarowej, Józefów 2009.
12. Popis Janusz, *Krajowy System Ratowniczo-Gaśniczy jako element systemu bezpieczeństwa powszechnego państwa*, Wyższa Szkoła Administracji Bielsko-Biała, Zeszyty studenckie, Zeszyt nr 4, Bielsko-Biała 2010.
13. Socha Robert, *Współczesne postrzeganie zagrożeń* (w:) *Zarządzanie kryzysowe. Teoria praktyka, konteksty, badania*, (red.) Stawnicka Jadwiga, Wiśniewski Bernard, Socha Robert, Wyższa Szkoła w Szczytnie, Szczytno 2011.
14. Taraszkiewicz Małgorzata, *Nowa szkoła. Wspieranie kariery ucznia*, Warszawa 1998.

15. Wiśniewski Bernard, *System bezpieczeństwa państwa. Konteksty teoretyczne i praktyczne*, Wydawnictwo Wyższej Szkoły Policji w Szczytnie, Szczytno 2013.
16. *Słownik języka polskiego*, PWN, tom 3, Warszawa 1981.
17. *Słownik terminów z zakresu bezpieczeństwa narodowego*, Warszawa 2002.

Janusz Popis – doktor nauk o bezpieczeństwie; doświadczenie zawodowe: były pracownik KP PSP w Otwocku, zatrudniony w Wyższej Inżynierskiej Szkole Bezpieczeństwa i Organizacji Pracy w Radomiu na etacie starszego wykładowcy przedmiotów: zasady prowadzenia działań ratowniczych, katastrofy budowlane, ochrona przeciwpożarowa, zagrożenia naturalne i zagrożenia cywilizacyjne, we Wszechnicy Polskiej Szkole Wyższej w Warszawie na etacie wykładowcy przedmiotów: zarządzanie kryzysowe oraz organizacja i funkcjonowanie państwowych systemów ratownictwa, Akademii Sztuki Wojennej w Warszawie na etacie wykładowcy przedmiotów: bezpieczeństwo krytycznej infrastruktury państwa oraz bezpieczeństwo społeczności lokalnych i kształtowanie bezpiecznych przestrzeni, nauczyciel w Zespole Szkół nr 2 w Otwocku; autor licznych publikacji z zakresu bezpieczeństwa.